

## ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ<sup>\*)</sup>

Հինգերորդ և չորրորդ դարերում Գրիստոսից առաջ՝

Ըստ Բսենոֆոնի

### II. Գիւղերը

Գիւղերի տեղերը.—Տները.—Խմիչքները.—Իւղերը.—Պաշարեղէնների առատութիւնը:

Բարեբաղտաբար Քսենոֆոնը համեմատաբար աւելի լրիւ և արժէքաւոր տեղեկութիւններ է տալիս հայոց—գլխաւորապէս Տարոնի—գիւղերի և սոցա տների մասին:

Այս տեղեկութիւններն այն տեսակէտից են արժէքաւոր, որ մեզ մօտաւոր գաղափար են տալիս հինգերորդ և չորրորդ դարերի հայերի կեանքի, ապրուստի, նիստ ու կացի և զբաղմունքների մասին: Այստեղ ևս երևան է գալիս բնութիւն, լեռ ու ջուր սիրող, աշխատասէր և շինարար հայը, որը միշտ ձգտում է իւր մայրենի երկիրը շէնցնել և մշակել: Այլ և որոշ չափով գաղափար ենք կազմում հայ գեղջուկի նախնական, պարզ ճարտարապետութեան և հնարամտութեան վրայ:

Ինչպէս տեսանք թէ Արեւելեան և թէ Արեւմտեան Հայաստանում կային բազմաթիւ մեծ ու փոքր, շէն ու աւեր գիւղեր, որոնց միջով անցնում էին յոյները, Մեծ գիւղերում նստում էին Թաքաւորները, Արեւելքում Օրոնդը, յատկապէս ռը գիւղում՝ շատ դժուար է որոշել և ասել. իսկ Արեւմտքում, ամենայն հաւանականութեամբ այժմեան Խնուս քաղաքում, Տիրիբաշը: Մեծ գիւղերից Արեւելեան Հայաստանում նշանաւոր է եղել նաև սատրապանիստը: Միւս գիւղերը, որոնք կառավարւում էին

<sup>\*)</sup> Տես «Լուամյ» № 4.

իրենց առանձին իշխաններով կամ գիւղապետներով (կոմսոր-  
խէս)\*), ցրուած էին երկրի զանազան կողմերում:

Այս մեծ ու փոքր գիւղերն ըստ մեծի մասին շինուած  
էին լինում ջրառատ տեղերում, գիւղերի ափերին և ամրաց-  
րած՝ աշտարակներով կամ բերդերով: Ինչպէս Քսենոֆոնը յի-  
շում է, եղել են գիւղեր Արեւելեան Տիգրիսի (Գինտրիգես  
գետի) մօտի դաշտի վրան, սակայն սոքա աւերուել են Կոր-  
դուաց զէմ մղուած պատերազմների ժամանակ: Շատ գիւղեր  
եղել են նաև Մշոյ վտակի (Տելեքոսս գետի) ափերի վրան  
Մնուսի շրջակայքում (Արեւելեան Հայաստանում) և այլ զանա-  
զան տեղեր. գլխաւորապէս այն ճանապարհի վրան, որով  
դոյներն էին անցնում:

Որովհետև այդ գիւղերը թշնամիների կողմից միշտ են-  
թակայ էին լինում ամէն տեսակ ասպատակութիւնների կո-  
ղոպուտի, յափշտակութեան, ինչպէս և անում են Քսենոֆոնի  
իշխանութեան տակ եղած զօրքերը, պարզ է, որ պէտք է  
շինուած լինէին ամուր տեղերում, լեռների վրայ: Մեծ գիւ-  
ղերն, ինչպէս երևում է, ունեցել են ամրութեան և պաշտպա-  
նութեան համար շինուած բերդեր, կամ թէ շատ տների վրան  
եղել են աշտարակներ, ինչպէս սատրապանիստ գիւղում  
(Արեւելեան Հայաստանում):

Առանձնապէս հետաքրքրական և ուշագրաւ է տների  
նկարագիրը: Այս կտորը մեզ համար շատ թանգազին է և  
մեծարժէք, որովհետև չունենք ուրիշ աւելի հին նկարագրու-  
թիւն, որով կարողանայինք գաղափար կազմել այն յարկի մասին,  
որի տակ հայ գեղջուկը անց է կացնում իւր թէ տիւրը և թէ  
երջանիկ օրերը, ուր նա իւր աշխատակից կենդանիների հետ  
միասին աշխատանքից յետոյ հանգիստ է առնում և ուր նա,  
պահպանում է իւր սեպհականութիւնը, քան թէ այս համառօտ,  
սակայն խիստ ամփոփ նկարագրութիւնը:

Եթէ այդ նկարագրուած տների հետ համեմատելու լինենք  
ներկայումս Շիրակում և Արարանում գտնուած մի քանի գիւղերի  
տները կամ օղաները, որոնք նոյն դերն են կատարում ինչ որ  
կատարում էին Քսենոֆոնի նկարագրածները, կը տեսնենք, որ  
հայ գեղջուկի տունը գրեթէ նոյնն է մնացել, ինչ որ եղել է  
դեռ ևս հինգերորդ, չորրորդ դարերում Քրիստոսից առաջ: Իսկ  
թէ ինչն է նպաստել հայ գեղջուկին մնալու զարգացման նոյն

\*) Գուցէ այժմեան գալաւաններն են, կամ տանուտէրնե-  
րին համապատասխան:

աստիճանի վրայ, ինչ աստիճանի վրայ որ եղել է նախնական դարերում.—հարցի պատասխանն, անշուշտ, պատմական կեանքի զանազան աննպաստ պայմաններում պէտք է որոնենք:

Տան նկարագրի հետ միասին Քսենոֆոնը *Anabasis IV*, 5, 25—27) նկարագրում է նաև մի նոր տեսակ՝ զարուց պատրաստուած խմիչք, որի մասին այժմ նոյն իսկ գաղափար չունենք և հազիւ թէ կարելի լինի համեմատել ներկայումս Հայաստանում էժմ այլ երկրներում եղած խմիչքներից մէկն ու մէկի հետ: Քսենոֆոնի նկարագրութիւնից երևում է, որ այդ խմիչքը Հայաստանում շատ տարածուած, սովորական, ընդունուած և սիրելի է եղել սովորած մարդկանց համար: Բայց, որովհետև այժմ չունենք այդպիսի խմիչք, շատ դժուար է ընդունել, որ այդ նոյն խմիչքն է ինչ որ զարեջուրը, ինչպէս կարելի է կարծել ի նկատի ունենալով նկարագրութիւնն, այլ մի բոլորովին ուրիշ տեսակի և յատկութեան ուրոյն խմիչք:

Ահա թէ ինչպէս է նկարագրում Քսենոֆոնը հայ գեղջկի պարզ, անպաճոյճ տունն ու սիրելի խմիչքը:

«Տները ստորերկրեայ (կամագէյոյ) էին. բերանները ջրհորի բերնի նման, բայց ներքեւ ընդարձակ էր և միայն կենդանիների համար էր ժուտք փորուած. իսկ մարդիկ վերևից ցած իջնում էին սանդուխքներով: Տների մէջ կային այծեր, ոչխարներ, եզներ, հաւեր և նոցա ճուտերը: Ներսն եղած կենդանիները շատ էին խոտ ուտում. բայց կար նաև ցորեն, գարի, ընդեղէններ և կարասներում զարուց պատրաստուած գինի (խմիչք): Գարիները (ջրի) վերան լողում էին: Դրուած էին մեծ ու փոքր եղէգներ, որոնք ծունկեր չունէին: Եթէ մէկը կամենար խմել, այս եղէգները պիտի դնէր բերնին և ծծէր: Այս խմիչքը շատ դառն էր, եթէ մէկն անապակ էր խմում. սակայն սովորածի համար շատ քաղցր խմիչք էր:»

Հայ գեղջուկը բացի այս անձանօթ խմիչքը ունէր նաև հին ու անուշահոտ գինի, որ պահում էր կարասների մէջ և թաղում հողի տակ: «Եւ երբ մէկը բարեկամաբար կամենում էր խմել ընկերով կենացը, տանում էր նորան կարասի մօտ և ինքը կռանում ու եզի նման ներս էր քաշում գինին:» (*Anabasis IV*, 5, 34):

Խմիչքներից զատ, Քսենոֆոնը նկարագրում է, որ յոյներն իրենց աստիկական սովորութեան համաձայն ձէթով օծուելու համար Հայաստանում ճարել էին նաև մեծ քանակութեամբ և զանազան տեսակի ուրիշ իւղեր, ինչպէս օրինակ՝

խողի ճարպ, կնճիթ, դառն նշից ու բեկնից մզում իւղ և մրտենու իւղ (միււռն)։

Մի նշանաւոր հանգամանք կայ, որ առանձին կերպով և մի քանի անգամ է շեշտոււմ Գահնոֆոնը. այդ Հայաստանի գիւղերի լիութիւնն ու ոլաշարի առատութիւնն է, որից և առատ-առատ օգտոււմ են յունաց զօրքերը։ Այդ պաշարեղէններն էին՝ մացու, ցորեն, հին և անուշահոտ գինի, չամիչ և զանազան ընդեղէններ։ Միւնոյն սեղանի վրայ դարուց և ցորենից թխած հացով յոյները վայելում էին ոչխարի, այծի, խոզի, հորթի և հաւի մսից պատրաստած զանազան տեսակ խորտիկներ, անշուշտ, անուշահոտ գինին էլ հետը վայելելով։ Ուրեմն, իսկապէս որ Հայաստանը եղել է մի լիառատ երկիր, որ կրկին ապացոյց է հայ գիւղացու աշխատասէր, առկուն ու համբերող ոգուն, որով նա մշակած է իւր երկիրը, պահում ընտանի կենդանիները և ամենայն առատութեամբ օգտուում այդ երկրի վերոյիշեալ բարեքներից և օտարներին համար էլ բաժին հանում։

### III Գիւղացիք.

Գիւղացու կրօնը.—Ներքին ընտանեկան կեանքը.—Հարկը.—Պարապմունքները.—Բնութեան դէմ պաշտպանուելու հնարամտութիւնը։

Մի ժողովրդի մասին խօսելիս, անշուշտ, նախ պէտք է ի նկատի ունենալ այդ ժողովրդի կրօնական—բարոյական կեանքը, աշխարհայեացքը, թէ նա ի՞նչպիսի աստուածներ ունի, ի՞նչպէս է հաւատում և վերաբերում դէպի այդ աստուածները, ի՞նչպիսի պաշտամունք է կատարում դոցա համար և այլն. —հարցեր, որոնց պատասխանները նախկին հայերի համար շատ և շատ հետաքրքրական են, սակայն, դժբաղդաբար, շատ քիչ բան միայն գիտենք այդ բոլորի մասին և այնքան քիչ, որ համարենք թէ ոչինչ չը գիտենք։

Արդարև այդ հարցերի պատասխանները բաց կանն մեր առաջ այն հրապարակը, որի վրայ պարզապէս կերևայ, թէ ժողովուրդը իւր ներքին, հոգեկան, կրօնական—բարոյական որոշ պահանջներին ի՞նչպէս է բաւարարութիւն տալիս։

Հարկաւ հայ ժողովուրդն ևս որպէս մի կազմակերպուած համախմբութիւն և ամբողջութիւն պիտի ունենար իւր հոգե-

կան որոշ պահանջները, որոնց բաւարարութիւն տալ կարող էր միմիայն կրօնով:

Արդ՝ նախնական հայերի կրօնին վերաբերեալ մի շատ թանկագին յիշատակութիւն ունենք Քսենոֆոնի երկի մէջ, որի համար և մեզ շատ երախտապարտ պիտի համարենք, որովհետեւ՝ այդ յիշատակութիւնը, թէև շատ աննշան և թերի, սակայն և այնպէս, միակն ու գնահատելին է այն տեսակէտից, որ վերաբերում է շատ հին ժամանակի և որ այդ ժամանակուանից առաջ և դեռ ևս մինչև երրորդ, երկրորդ դար (Քրիստոսից առաջ) նման տեղեկութիւն և գաղափար չունենք հայոց կրօնի և աստուածների մասին բացի Ագաթանգեղոսի տուածներէից:

Ըստ այդ յիշատակութեան հայերն ունեցել են արեգակի պաշտամունքը, որ և կատարուել է զոհաբերութեամբ և յատկապէս ծի է զոհ բերուել: Այս լսած լինելով Քսենոֆոնն իւր ծերացած ձին տալիս է գիւղապետին ի վարձատրութիւն, որ ստեղծեալէ, պարարտացնէ այն և զոհ բերէ արեգակին:

Անշուշտ շատ հետաքրքրական կը լինէր իմանալ թէ արդեօք այդ ձևի պաշտամունքը Հայաստանի բոլոր նահանգներում ևս էր կատարուում, թէ՞ որոշ մասերում միայն, կամ տեղերում: Այս մասին, սակայն, դժբաղտաբար, ոչինչ չի աւանդել մեզ Քսենոֆոնը: Բայց ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հնում՝ Հայաստանում կային մարդիկ, որոնք ըստ իրենց կրօնական պաշտամունքի Արեւորդիք էին կոչուում,—հաւանականաբար այն պատճառով, որ սոքա ևս ունէն արևի պաշտամունք, ուստի և կոչուում էին Արևի-որդիք— կարելի է ենթադրել, որ Քսենոֆոնի յիշած արևի պաշտամունքը կատարողներն ևս մի առանձին կարգի ժողովուրդ են եղել և կամ որոշ գաւառի, նահանգի բնակիչներ: Բայց թէ, արդեօք, այս նոր կարգի արևի պաշտամունքը կատարողները նոյն այդ Արեւորդիքն են, թէ մի ալ ժողովուրդ, կամ նոյն ինքն հայերը, շատ հետաքրքրական է իմանալ, սակայն դժուար է դրականապէս այս կամ այն ասել և պնդել:

Զը պիտի մոռանալ, սակայն, մի հանգամանք ևս, որ արևին, որպէս մեծ ջերմատուի և լուսատուի, մեր ժողովուրդը մինչև այժմ էլ շատ մեծ յարգանքով է վերաբերում և որոշ տեղերում նոյն իսկ գիւղացիք առաւօտեան արևածագին դէպի արևելք դարձած խաչ են հանում երեսներին:

Իսկ թէ ինչպէս էր հայի ներքին, ընտանեկան կեանքը. այդ ևս որոշ չենք տեսնում Քսենոֆոնի բեկորներից, թէև կան դորա վերաբերեալ մի քանի յիշատակութիւններ: Ներքին կեանքը

քի երևոյթներէց յիշուած է օրինաւոր պսակը, կամ ամուսնութիւնը: Եւ ապա մի գլխաւոր հանգամանք ևս, որ բնաւ չը պէտք է անտես առնել: Ինչպէս Քսենոֆոնի նկարագրութիւնից երևում է, հայ աղջիկն ու կինը հին դարերում չի եղել այն հարեմական, փտկուած, կաշկանդուած դրութեան մէջ, ինչ որ եղել է յետոյ, հաւանօրէն մահմեդականութեան ազդեցութեան տակ: Այլ՝ հայ կինն ու աղջիկը եղել են աւելի ազատ, քան ներկայումս գիւղերումն է: Սոքա համարձակ կերպով խմբով գնում են գիւղից դուրս՝ աղբիւրը ջուր բերելու: Այս արդէն ցոյց է տալիս, որ ինչպէս միշտ, նոյնպէս և հին դարերում տան ներքին բարեկարգութիւնն ու կառավարութիւնը, ինչպէս են օրինակ՝ ջուր բերել, կերակուր եփել, տունը մաքրել, սեղան պատրաստել և այլն, և այլն տան կնոջ և աղջկայ պարտականութիւնն են եղել: Սոքա աներկիւղ դիմում են օտար զինուորներին հարցնելով, թէ ո՞վ են դոքա և իրենց ստացած պատասխանին իրենք էլ նորից են պատասխանում: Եւ այս խօսակցութիւնը տեղի է ունենում դուրսը, ազատ դաշտի վրայ և պարսկերէն լեզուով:

Իսկ թէ ի՞նչով պիտի բացատրել հայ գեղջկուհու քաջ պարսկերէն խօսելը, կարծում ենք, այնքան էլ դժուար չէ: Գուցէ հէնց այն պատճառով, որ Պարսից տիրապետութեան տակ էին գտնուում և իրենցից պահանջում էր անպայման կերպով պարսկերէն իմանալ և խօսել: Այս կարծիքն այնքան էլ անհաւանական չի լինի, եթէ ի նկատի ունենանք անցեալում իշխող պետերի նոյն դիտաւորութեամբ դէպի իրենց ստորադրեալներն ունեցած վարմունքը: Օրինակ՝ մեր Արամ նահապետը, ըստ Խորենացու աւանդութեան, սպանում էր կտրել Մաթակի (Կեսարիոյ) բնակիչ այն յոյնի լեզուն, որը կը համարձակուէր իւր մայրենի լեզուով խօսել և այլն: Բայց թէ, արդեօք, հայ գիւղացիք միմիայն պարսկերէն էին խօսում, (թէ դուրսը և թէ տանը), թէ՞ հայերէն էլ էին խօսում, շատ դժուար է եզրակացնել Քսենոֆոնի հատ ու կտոր յիշատակութիւններից:

Գալով հարկատուութեան խնդրին պէտք է ասել, որ հայ գեղջուկը ի նշան հպատակութեան՝ պարսից արքայի համար իբրև հարկ պէտք է սնուցանէր ու մի առանձին խնամքով պահէր Հայաստանի ընտիր նոյգններից, որոնք թէև փոքր էին, քան թէ պարսկականները, սակայն շատ աւելի տոկուն ու աշխոյժ և որոնք առանձին հսկողութեան տակ բազմանում ու առ բաժնում էին արօտներում և ապա միայն պատշաճաւոր եղանակ

կով հայոց կողմից իբրև հարկ ուղարկուած պարսից արքունիք։  
(Եւս Գաթրճեան)։

Հարկաւ, ինչպէս ամեն մի երկրում, նոյնպէս և Հայաստանի գիւղերում շատ մեծ տեղ պէտք է բռնէին գիւղական պարապմունքները, որոնց մասին, սակայն, շատ բան չունենք Բահնոֆոնից ասանդուած։ Բայց, ի նկատի ունենալով ընդեղէնների տառապելիւնը, կարելի է ըստ ամենայն հաւանակահունքեան ենթադրել, որ ինչպէս միշտ, նոյնպէս և այն նախնական դարերում հայ գիւղացու, այն գիւղացու, որը դարերից ի վեր դեռ ևս շատ սերտ կապերով է կապուած իւր մայրենի երկրի և սորա մշակութեան գործի հետ, ամենամեծ և գլխաւոր պարապմունքը պիտի լինէր երկրագործութիւնը և առ հասարակ դաշտային աշխատանքը։ Շատ բնական է, որ դեռ ևս հինգերորդ, չորրորդ դարերի հայ գեղջուկն ևս, որ յոյներէ զօրքերին առատութեամբ ցորենի և դարու հաց էր մատակարարում, գլխաւորապէս զբաղուէր յիշեալ սուրբ արհեստով։ Հետեւաբար որպէս զի կարողանար զբաղուել այդ արհեստով հայ գեղջուկը պիտի ունենար և իւր մշտական աշխատակից և օգնական ընտանի կենդանիները, որոնց առանձին հոգատարութեամբ խնամուած ու պահուած էր իւր տանը և պիտի զբաղուէր նաև խաշնարածութեամբ։

Շատ պարզ է, որ բնութիւն, ազատութիւն ու գործ սիրող հայ գիւղացին երբ ազատ կը լինէր իւր վերոյիշեալ պարապմունքներից, պիտի զուարճանար նաև որսորդութեամբ, որսալով նապաստակ և այլ կենդանիներ, որոնցով լիքն էին Հայաստանի անտառներն ու լեռները։

Այս բոլորով ևս չէր կարող բաւականանալ հայ գեղջուկը։ Նա սենէր իւր ազատութեան և ուրախութեան ժամերը։ Իսկ այդ ժամերը ինչո՞վ պիտի անցկացնէր նա, եթէ ոչ զուարճանալով, երգեր յօրինելով և գինի խմելով։ Ուրեմն նա պիտի պարապէր նաև պատրաստելով խմիչքներ՝ գինի և վերոյիշեալ գարուց պատրաստուած գինին։ Բայց թէ ի՞նչ եղանակով էր պատրաստուած նա այդ խմիչքները, թէև չը գիտենք, բայց շատ պարզ է, որ պիտի լինէր հասարակ, նախնական, պարզ եղանակով և գործիքներով։

Հայ գիւղացին չէր կարող անտես առնել նաև իւր զանազան կարիքների համար հարկաւոր բազմատեսակ իւղեր պատրաստելը, օրինակ՝ խոզի իւղ, կնճիթի իւղ, դառն նշից և բեկինից մզուած իւղ, միւսօն և այլն։

Լուծայ

Մի խօսքով հայը պիտի աշխատէր իւր երկիրն այնպէս մշակել, այնպիսի գործերով զբաղուել և օգտուել այնպիսի մեծ բարեքներէ, որ օտարն իրաւամբ կարողանար հայի երկիրը անուանել բառի բուն իմաստով վերցրած լիութեան և առատութեան երկիր:

Կանայք էլ, արգեօք, բացի իրանց վերոյիշեալ տնային գործերից զբաղւում էին իրենց յիշեալ ծանր գործերով, ինչպիսին է օրինակ երկրագործութիւնը, խաշնարածութիւնը, օգտւում էին իրենց ամուսինների և եղբայրների աշխատանքներով. չը գիտենք: Բայց դժուար չէ ենթադրել, որ ճիշտ այնպէս եղած լինէր, ինչպէս որ ներկայումս է, այսինքն՝ որքան որ իւր կանացի թոյլ ուժերն ու բազմատեսակ զբաղմունքներն էին ներում:

Ուրեմն, կարելի է ասել, որ շատ աննշան զանազանութեամբ նախնական դարերի հայոց գիւղն ու գիւղացին ըստ ամենայնի նոյնն է եղել և նոյն զբաղմունքներն է ունեցել, ինչ որ այժմ է և այժմս ունի:

Ձը պէտք է աչքաթող անել մի շատ հետաքրքրական կէտ ևս, որ առանձին ուշադրութեամբ և առանձին զգուշութեամբ է յիշել Քսենոֆոնը՝ Հայ գիւղացին ոչ միայն ընդունակ և կարող է եղել կռուել իւր թշնամիների հետ և նոցանից պաշտպանելու համար գիւղերը բերդերով և կամ տները աշտարակներով ամրացնել, այլ և նա ընդունակ և կարող է եղել կռուել նաև բնութեան դէմ: Անշուշտ դորան նպաստում էր ինքը երկիրը, սորա գիրքն ու բնութիւնը: Բնականաբար գիւղացին էլ բնական ճանապարհով և դարաւոր փորձով սովորում և գտնում էր բնութեան վտանգաւոր երևոյթների դէմ կռուելու հնարներն ու միջոցները: Այսպէս օրինակ.— երբ Քսենոֆոնը գիւղից հեռանում էր, գիւղապետը նորան սովորեցնում է թէ պէտք է ճանապարհին ձիերի և զրաստների ոտներին քսակներ կապել, երբ ստիպուած են ձիւնի միջով գնալ, որովհետև առանց քսակների ձիերը մինչև փոքրերը խրում էին ձիւնի մէջ, որով արդէն այն ժամանակ ծածկուած էին Հայաստանի լեռներն ու դաշտերը:

Այս օրինակը մի գեղեցիկ փաստ է հայ գեղջուկի բնութեան դէմ կռուելու և հնարամտութեան ընդունակութեան:

#### IV. Հիւրասիրութեան մասին:

Անցնենք ամենակարևոր խնդրին՝ այսինքն հիւրասիրութեան:

Անշուշտ այն ժամանակուանից, երբ սկսել է կարդացուել Քսենոֆոնի երկը, մինչև այժմ թէ օտարազգիների և թէ հայերի մէջ տիրել, տարածուել և ընդունուել է այն կարծիքը, թէ Քսենոֆոնը մի առանձին բերկրանքով նկարագրում է հայ գիւղացիների այն մեծ հիւրասիրութիւնը, որ նոքա ցոյց են տուել յոյների զօրքերին: Բայց իսկապէս, եթէ ուշի ուշով հետեւելու լինենք Քսենոֆոնի երկի ընթացքին, առանձնապէս հայերի մասին պատմած կտորներին և թէ մանաւանդ այն մասին, ուր նկարագրուում է հիւրասիրութիւնը, կը տեսնենք, որ հայի սիրալիր հիւրասիրութիւնը այն մտքով, ինչով որ ընդունուած է, չի եղել եւ չի էլ կարող եղած լինել: Միջանկեալ նկատենք, որ մեր նպատակը չէ ապացուցանել, թէ հայը երբէք հիւրասէր չի եղել և չէ: Հայի հիւրասիրութիւնը արդէն մի այնպիսի անուրանալի ճշմարտութիւն է, որին նոյն իսկ հէնց մեր օրերումն էլ կարող ենք ակնատես լինել, եթէ երբ և իցէ պատահելու լինենք հային իւր նուիրական օջախում, յարկի տակ: Բայց կրկին ենք շեշտում, որ Քսենոֆոնը իւր երկում հիացմունքով նկարագրում է ոչ թէ հայերի հիւրասիրութիւնը, այլ իրենց՝ յոյների յոյներին ցոյց տուած հիւրասիրութիւնը: Իսկ թէ ի՞նչ հնարքներով ու միջոցներով է կատարուում այդ հիւրասիրութիւնը, կը տեսնենք ստորև:

Արդ՝ փորձենք փաստով ապացուցանել մեր ասածը, որի համար պէտք է ի նկատի ունենալ հետեւեալ ոչ պակաս նշանաւոր նախորդ հանգամանքները:

Նախ՝ յոյները, ինչպէս տեսանք, որոշ պայմաններով և դաշինքով մտան Հայաստան, բայց նոքա իրանց վարժուելով քնացին բոլորովին հակառակ դաշինքի տրամադրութեան և մինչև իսկ յանդգնութիւն ունեցան իրենց դաշնակից Տիրիբազի վրանը կողոպտել, եղած արժէքաւոր իրերը վերցնել և սպասաւորներին գերել: <sup>9)</sup>

Երկրորդ՝ երբ արդէն յոյների յաւակնութիւնը այն աստիճանի էր հասել, որ նոքա անպատիժ՝ Թադաւորի վրանն էին կողոպտում, ի՞նչ պիտի եղած լինէր խեղճ հայ ժողովրդի դրու-

<sup>9)</sup> Թէպէտ կրկին հայի սիրալիր հիւրասիրութիւնը երեւում է հէնց այն հանգամանքից, որ Տիրիբազը թոյլ է տալիս նոցա անցնել իւր երկրի միջով և օգտուել պաշարեղէնից, որքան որ իրենց հարկաւոր կը լինէր, սակայն և այնպէս սորանով ևս չի վերջանայ բուն խնդիրը, որ յետոյ է կատարւում:

թիւնը և նա ինչպէս պիտի կարողանար ազատուել վերահաս բռնութիւնից: Եւ իրօք վերոյիշեալով ևս չբաւականանալով, ինչպէս տեսանք, Պոլիկրատէս Աթենացին իւր պնտագոտիներով յարձակուած է այն գիւղի վրայ, որ վիճակով Քսենոֆոնին էր ընկել և կալանաւորուած ու գերուած է բոլոր տներու և իրերին. նոյն իսկ գիւղապետին, սորա տղաներին, նորապսակ աղջկան և այլն: Արդ՝ ինչպէս պիտի վարուէր անպաշտպան հայ գիւղացին, եթէ ոչ յունաց այսչափ անօրէն վարժուածներէն յետոյ նեղուէր, ճնշուէր ու գերուէր: Եւ այսպէս գերութիւնը շարունակուած էր այն գիւղերում, ուր յոյներ կային:

Երբորդ՝ այսքանով էլ չեն բաւականանում յոյներն և հաւանականաբար՝ որպէս զի Պարսից արքայի ուշադրութիւնն ու բարկութիւնը հայերի վրայ դարձնելով հայերին աւելի դժուար ու անկանելի դրութեան մէջ դրած լինեն, խլում են և իրենց վերցնում այն քուակները, որոնք սնւում էին իբրև հարկ արքային:

Այս բոլորից յետոյ հարց ենք աւելիս.— ինչ սրտով և ինչպէս կարող էր տանջուած, կողոպտուած ու գերուած հայ գիւղացին հիւրասիրել յոյներին: Գուցէ առարկուի, թէ հօ բոլոր հայերը չէին այդ թշուառ դրութեան մէջ: Սակայն կը պատասխանենք, այո, թէ և բոլոր հայերը չէին այդ թշուառ դրութեան մէջ և բոլոր հայերն էլ չէին կարող լինել, բայց հիւրասիրութիւնը տեղի էր ունենում այն գիւղերում, ուր կային յոյներ և որոնց հայ բնակիչները կողոպտուած, գերուած ու տանջուած էին:

Իբրև ասուածներէ, այսինքն թէ յոյներն ամեն բան արել և անում էին ուժով և բռնութեամբ, ապացոյց և լրումն յիշենք այս ևս: Երբ Քսենոֆոնը գերուած գիւղապետին ճաշի է հրաւիրում, խոստանում է վերջնիս վարձատրել առատ պաշարովէնով և բաց թողնել իրեն իւր ընտանիքի բոլոր գերուած զինքները և քան թողնել իրեն իւր ընտանիքի բոլոր գերուած զինքները և քան թէ ինչ արել: Շատ պարզ է, որ գերի գիւղապետը ի սէր իւր և իւրայինների չէր կարող և պէտք էլ չէր որ հակառակուէր Քսենոֆոնի և յոյների կամքին: Ուստի իբրև վարձ իւր երախտիքների առաջարկում է գիւղապետին ընտրել ինչ որ ինքն է ցանկանում: Իսկ սա ինչ աւելի լաւ

բան կարող էր ցանկանալ և ընտրել, եթէ ոչ գէթ միայն իւր ազգական գերիներէն աղատել յոյների ձեռից: Սակայն այդ էլ կատարուած է, թէ ոչ, չի երևում Քսենոֆոնի պատմութեան շարունակութիւնից:

Չը պէտք է ժողանալ, որ այս բոլոր իրողութիւնները և փաստերն ինքը Քսենոֆոնն է տալիս մեզ: Իսկ թէ ուրիշ ինչ աւելի անօրէն բաներ են արել, որ Քսենոֆոնը չի նկարագրում այլ ևս, անհնարին է ենթադրել:

Արդ՝ տեսնենք թէ ի՞նչպէս է նկարագրում այդ հիւրասիրութիւնը ինքը պատմագիրը: Փակագծի մէջ նկատենք, որ, ինչպէս վերևում էլ տեսանք, վիճակով իւրաքանչիւր զօրավար մի գիւղ իրեն էր վերցրել և իւր զինուորներով քաշուել այնտեղ: Այժմ զօրավարներն իրենց զինուորների հետ միասին գնում են միմեանց տեսակցութեան և փոխադարձաբար իրարից հիւրասիրում:

Նախ Քսենոֆոնը գնում է Խէյրիսոֆոսի մօտ:

Ահա այդ կտորը թարգմանութեամբ (Anabasis IV. 5, 30—31):

«Հետեւեալ օրը Քսենոֆոնն առնելով գիւղապետին գնաց Խէյրիսոֆոսի մօտ: Ուր որ գիւղ էր մտնում (ի հարկէ ուր յոյն զինուորներ կային) գնում էին իրանցից գիւղերում նշողների մօտ եւ Քսենոֆոնն ամէն տեղ (նոցա) գտնում էր բարեկեցիկ եւ քաջալերուած: Եւ ոչ մի տեղից (յոյները) չէին թողնում (անշուշտ Քսենոֆոնին և նորա շքախմբին) մինչեւ որ մատուցանում էին նոցա կերակուրներից ամենալաւերը: Եւ ոչ մի տեղ չկար, որ միեւնոյն սեղանի վրայ (յոյները) չմատուցանէին ոչխարի, այծի, խոզի, չորթի եւ հաւի միս, շատ ցորենից եւ գարուց թխած հացով:»

Շատ պարզ է, որ այսքան առատ պաշարեղէնները յոյն զինուորները պիտի կարողանային ձեռք բերել միայն կողոպտուած հայ գիւղերից՝ գերուած գիւղացիների տներէից: Թէպէտ և վերոյիշեալ կտորը շատ քիչ չափով մութն է պատմուած, սակայն մտքից և բերականական կազմութիւնից շատ պարզ երևում է, որ ամբողջապէս վերաբերում է յոյներին եւ ոչ մի խօսք չկայ հայերի մասին:

Ուրեմն տեսնում ենք, որ, եթէ չափազանց չի լինի ասել, այդ սխալ եզրակացութեան յանգել են մարդիկ միմիայն այն պատճառով, որ ուշադրութիւն չեն դարձրել նախորդ դէպքերի պատմութեան և յիշեալ կտորի բերականական կազմութեան

ու մտքի վրայ: Իսկ, եթէ ի նկատի ունենանք վերոյիշեալ բո-  
լոր հանգամանքներն ու փաստերը և այս վերջին կտորը, այն  
ժամանակ մեզ համար միանգամայն պարզ կը լինի, որ յոյներն  
են յոյներին հիւրասիրողները և ոչ թէ հայերը—յոյներին:  
Այսինքն՝ Դսենոֆոնը նկարագրում է, թէ ինչպէս է մի յոյն  
զօրավար իւր իշխանութեան տակ գտնուած հայ գիւղերից  
բռնութեամբ վերցրած կողոպուտով ու թալանով հիւրասիրում  
միւս յոյն զօրավարին և նորա շքախմբին:

Ափսոս, որ աւելի մանրամասնութիւններ չունենք այս  
խիստ հետաքրքրական խնդրի վերաբերեալ:

Սակայն և այնպէս չենք կարող մերժել հայի միշտ հիւ-  
րասէր ու պատրաստակամ հոգին:

ԿԵՍԱՐ